

Džemal Salihspahić

SARAJEVO DO GAZI HUSREV-BEGA

U V O D

O prvim decenijama turske uprave u našim krajevima do sada se relativno dosta pisalo i to većinom u tezama, ali su pojedine strane početne turske vladavine neujednačeno prikazane.

Istraživanja poslijeratnih historičara koji su se zanimali naročito pitanjem nastanka i razvoja gradskih naselja srednjevjekovne bosanske države u turskom periodu, stvorila su uslove da se spoznaže o gradu Sarajevu i istoriji Bosne uopće toga vremena mogu mnogo više produbiti, a slika o njemu znatno izmijeniti. Uzroke tome treba tražiti, pored ostalog, i u bogatstvu istorijskih izvora (katastarski defteri, sidžili, vakufname). Za razliku od ostalih bosanskohercegovačkih srednjevjekovnih gradova, o Sarajevu se sačuvalo mnogo više izvorne građe na osnovu koje je moguće realnije prikazati nastanak i razvoj našega grada i u doba koje je prethodilo Gazi Husrev-begu.

Na osnovu proučavanja jasno se da zaključiti da su Turci sobom donijeli u naše krajeve nov tip grada, po postanku i karakteru različit od onog kojeg su zatekli. Ukoliko se neki gradovi nastavljaju na sred- njevjekovni grad u pitanju je često samo teritorijalni kontinuitet, a ne i kontinuitet života.

Pristupajući obradi ove teme, pružila nam se prilika da se koristimo značajnim rezultatima istraživanja koja su do sada obavili HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, VLADISLAV SKARIĆ, HAZIM ŠABANOVIĆ, MEHMED MUJEZINOVIĆ, ČIRO TRUHELKA, MARKO VEGO, MUHAMED HADŽIJAHIC i drugi, bilo u radovima bilo objavljivanjem same građe.

PODRUČJE DANAŠNJEG SARAJEVA U PREDHUSREV-BEGOVO DOBA

U doba samostalnosti srednjevjekovne Bosne, zahvaljujući razvoju zanatstva i trgovine, proširuju se stara i niču nova naselja, trgovi, gradovi. Na prostoru koji obuhvata uglavnom srednju Bosnu, dakle izvan rudarskih oblasti, takva naselja su rjeđa i manja. To su, uglavnom, manji lokalni trgovi. U nekim od njih može se naslutiti da je bilo trgo

vačke aktivnosti što nam turski defteri iz 1455. i 1468/9. godine, pouzdano potvrđuju.¹⁾ Teritorij Bosne dijelio se na administrativno-teritorijalne jedinice zvane župe. Sarajevska oblast pripadala je župi vrhbosanskoj u kojoj je 1239. godine u Brdu završena bosanska stona crkva. Kada je završena bosanska stona crkva u Brdu, u župi Vrhbosni, organiziran je uz nju kaptol, ali se zbog patarenske prevlasti nije dugo održao.²⁾ Ne zna se tačno gdje se nalazi ovaj lokalitet. Među istoričarima postoji razmimoilaženje. Na primjer, Ćiro Truhelka smatra da je bosanska stona crkva bila smještena na području današnje Brdo džamije, dok dr. Muhamed Hadžijahić misli, što je najvjerovatnije bliže istini, da je spomenuta crkva bila locirana na području ispod Soukbunara. Godine 1379. (26. aprila) spominje se istoimeno mjesto VRHBOSNA kao boravište dubrovačkih trgovaca, zatim 1409. godine Vrhbosna se spominje u vezi sa posjetom jednog crkvenog velikodostojnika (protovestijara — upravitelja državnih finansija), a 1415. godine pri pogibiji bosanskog velikaša PAVLA RADENVIĆA.

U vezi turske ekspanzije Vrhbosna se spominje još 1436. i 1439. godine. Iz ova dva posljednja podatka — za razliku od spomena župe — jasno se da zaključiti, što nije slučaj sa ranijim podacima, da se radi o mjestu, gradskom naselju, varoši, trgu u župi Vrhbosni. Čak štaviše, u turskom defteru iz 1455. godine u Vrhbosni Turci su zabilježili broj »rajinskih« i »vojničkih« kuća.³⁾ Kada je ta varoš osnovana sada se ne zna.

Za pitanje nastanka, smještaja i odnosa prema kasnijem Sarajevu srednjovjekovnog grada Vrhbosne od izuzetnog su značaja turski izvori, prije svega poznata ISA-BEGOVA VAKUFNAMA za njegove zadužbine u Sarajevu iz 1462. godine, koja predstavlja prvi originalni bosanski spis orijentalno-islamske pismenosti, zatim sumarni turski popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine.

U spomenutoj vakufnami Vrhbosna se spominje pod imenom ATIK VAROŠ = Stara Varoš što upućuje na zaključak da je naselje osnovano znatno ranije a da postoji i nova varoš tj. Sarajevo. Isto mjesto spominje se 1468. godine u najstarijem popisu Bosanskog sandžaka pod imenom ESKI TRGOVIŠTE — Staro Trgovište. Bez sumnje pod pojmom Atik Varoš i Eski Trgovište podrazumijeva se naselje VRHBOSNA, odnosno trg TORNİK (mjesto gdje se utorkom trgovalo i održavao pazarni dan.⁴⁾ U pitanju je, u stvari, jedan mali lokalni trg iz vremena bosanske države.⁵⁾

U spomenutom popisu iz 1468. godine, u kome se Vrhbosna spominje pod imenom Staro Trgovište, upisano je Sarajevo pod imenom TRGOVIŠTE? a ne turski Saray - o v a s i ili skraćeno S a r a y. Dubrovčani koji su i dalje predstavljali važnog činioca u bosanskoj priv-

¹⁾ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja Srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, str. 96.

²⁾ Sima Girković, *Istorija srednjovjekovne Bosne*, Beograd, 1964, str.

³⁾ Isto, str. 190.

⁴⁾ Desanka Kovačević-Kojić, navedeno djelo str. 77 i dalje.

⁵⁾ Desanka Kovačević-Kojić, *O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva*, Zbornik Filozofskog fakulteta X-1, Beograd, 1970, str. 353-361.

redi, i dalje su to mjesto Trgovište, odnosno Sarajevo, dugo vremena nazivali Vrhbosnom. Iz toga se može s pouzdanošću zaključiti da je u srednjem vijeku, u neposrednoj blizini današnjeg užeg područja grada Sarajeva postalo mjesto koje se u lokalnim uslovima zvalo Trgovište, a koje su Dubrovčani zvali Vrhobsna, da je to mjesto bilo u neposrednoj blizini kasnijeg Sarajeva, te da je ono usljed turskih ili ugarskih upada, a možda i zbog unutrašnjih trvenja, propalo prije nego što je podignuto Sarajevo, pa je zato kasnije, kad su Turci u njegovoj neposrednoj blizini osnovali novu varoš, novo trgovište, i lokalno dubrovačko ime toga propalog mjesta preneseno na novo naselje Sarajevo i da je ono stoga uneseno u zvanične turske katastarske knjige pod imenom Trgovište.⁶⁾

Za pitanje koje nas zanima interesantno je napomenuti da među istoričarima postoje različita mišljenja gdje se varoš Vrhbosna nalazila i kakav je njen teritorijalni i stvarni odnos prema kasnijem Sarajevu. Zahvaljujući novim istraživanjima, i to prvenstveno turske arhivske građe, odbačeno je mišljenje Farlatija, Lukačevića, Jirečeka, Truhelke, Čurčića, pa donekle i Kreševljakovića i dr. po kome Sarajevo predstavlja kontinuitet sa tom srednjevjekovnom varoši. Dalje, prevladava mišljenje da se srednjevjekovna varoš Vrhbosna nije razvila iz predgrađa istoimenog grada, nego da je ona bila otvoreno gradsko naselje. Kreševljaković i Skarić, identifikujući staru Vrhbosnu sa Sarajevom, smjestili su tu varoš na »desnoj strani Miljacke od današnje Latinske čuprije pa naniže«⁷⁾, dakle, u strogom centru starog Sarajeva. Međutim, danas je u istoriografiji utvrđeno da srednjevjekovna varoš Vrhbosna odnosno Stara Varoš Isa-begove vakufname i Staro Trgovište navedenog popisa nije ležalo na spomenutom mjestu, nego dobar kilometar dalje na zapad sa središtem oko Koševskog potoka, kod Alipašine džamije⁸⁾, i hotela »Zagreb«, kao i na mjestu današnje zgrade Skenderije. Koliko nam je poznato prvi su ovo ustvrdili dr. Muhamed Hadžijahić⁹⁾ i dr. Hazim Šabanović.¹⁰⁾

POSLEDICE TURSKIH OSVAJANJA

Društveno-ekonomske, političke, vjerske i kulturne prilike na području Balkana u periodu XV vijeka bile su veoma složene.¹¹⁾ To je buran period nacionalne istorije naših naroda. U drugoj polovini XV vijeka sve naše srednjevjekovne feudalne države mijenjaju državnopravni status — dolaze pod dominaciju tadašnjih moćnih država kao što je Osmansko Carstvo, Ugarska i Mletačka Republika.

⁶⁾ Dr. Hazim Šabanović *Postanak i razvoj Sarajeva* Sarajevo 1960. godine str. 6-10.

⁷⁾ Hamdija Kreševljaković, *Spomenica Gazi Husrev-begove četiri-stogodišnjice*, Sarajevo, 1932, str. 3.

⁸⁾ Upravo na tom mjestu otkriveni su ostaci rimske keramičke radionice, koja je imala svoje dovodne i odvodne kanale, (opširnije: dr. Esad Pašalić, *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975.

⁹⁾ Dr. Muhamed Hadžijahić, *Vrhbosanje i Sarajevo*, pitanje topografskog smještaja Vrhbosanske varoši, Sarajevo, 1959.

¹⁰⁾ Dr. Hazim Šabanović, isto, str. 8.

¹¹⁾ Salih H. Alić, *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu?* Skoplje, 1982, str. 154. (dalje citirano kao *Bosanski krstjani!*)

Najveći dio Balkanskog poluotoka, u spomenutom periodu, pao je pod dominaciju Turaka — Srbija 1459, Bosna 1463, Hercegovina 1482. godine. Međutim, Balkan je, naročito njegov južni dio, davno prije spomenutih datuma bio izložen izvjesnom orijentalnom uticaju. S druge strane umjetnički i ne samo umjetnički dodiri sa Zapadom nisu prestali ni dolaskom Turaka, jer je nova vlast pozivala u zaleđe iskusne Dubrovčane da grade džamije, mostove i dr. Danas je evidentan uticaj primorskih graditelja na islamsku arhitekturu Hercegovine prvenstveno na izgradnju minareta. Istodobno su islamski klesari unosili u susjedne oblasti uzore svoga rada. Najkarakterističniji primjeri takvih uticaj, a su džamije u PLANI i PREDOJEVIĆA džamija u BILEĆI, čiji minareti kvadratične osnove veoma asociraju na romaničke crkvene tornjeve primorskih gradova.¹²⁾

Česte turske vojne u prvoj polovini XV vijeka nisu obezbijedile tursku vladavinu u unutrašnjosti Bosne. Negdje je to bila samo nominalna kontrola Bosanaca, negdje povremena i prolazna vlast, a negdje su Bosanci sačuvali svoju samostalnost još dugo poslije 1463. godine (Jajačka i Srebrenička banovina).

Turci su u osvojenoj Bosni prišli osnivanju gradova i sela (grade puteve i mostove, biblioteke, osnivaju vakufe)¹³⁾ i uvođenju svog specifičnog timarsko-spahijskog sistema u obimu i tempu kako je to odgovaralo njihovim političkim i stratejskim interesima. Kada je riječ o unutrašnjosti novoosvojenih turskih posjeda, treba naglasiti da novi gospodari nastupaju oprezno i vješto, ne žure po svaku cijenu sa uvođenjem svog feudalnog uređenja. Ima podataka da Turci preuzimaju i neke zatečene, prije svega, rudarske zakone. Tako, npr., turski Kanun za Srebrenicu izričito veli da je to zakon koji je proglasio vojvoda Kovač. Oni, nakon osvajanja, pojedine srednjovjekovne bosanske gradove uzimaju za svoje administrativne centre. Takav je slučaj sa Zvornikom, Fočom, Višegradom i drugim.¹⁴⁾ Njihovim planovima u izvjesnoj mjeri odgovarala je zatečena društveno-ekonomska i vjerska situacija odnosno partikularizam. Turska vladavina u Bosni označava period daljeg razvitka bezmalo svih privrednih grana, a naročito zanatstva, trgovine i graditeljstva. Dalje, značajne su promjene na polju islamizacije koja je od početka uzimala maha među domaćim stanovništvom, što čini osnovne preduslove za povezivanje naših krajeva i ljudi na širu islamsku kulturnu sferu, na zajedničko arapsko pismo i islamsku orijentalnu pismenost, na arapski, turski i perzijski jezik kao temeljne jezike za islamsko-teološku, naučnu, pravnu, političko-upravnu i literarno-poetsku pisanu riječ. Naši ljudi ovladavaju tim jezicima i pismom najprije u mektebima i medresama Bosne i Hercegovine,¹⁵⁾ zatim

¹²⁾ Smail Tihić, *Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije*, u: Bernar Levis i dr., *Svijet islama*, Beograd, 1979, str. 315. (Dalje citirano kao *Islamska umjetnost!*)

¹³⁾ U našoj istoriografiji još uvijek nije dovoljno obrađeno pitanje u kojoj su mjeri vakufi bili faktor razvoja naselja i lokalne gradske privrede.

¹⁴⁾ Desanka Kovačević-Kojić, navedeno djelo str. 249 i 347.

¹⁵⁾ Medrese su u mnogim našim krajevima bile brojne. One su u većini slučajeva bile internatskog tipa i davale su besplatno stan i hranu učenicima-softana i profesorima-muderisima. Tako je samo u Bosni i Hercegovini od početka XVI do XIX vijeka osnovano preko stotinu medresa,

idu dalje, prvenstveno u Istanbul, gdje dostižu najveće tada moguće stepene naobrazbe, pa i sami postaju kulturni stvaraoci navedene kulturne sfere.¹⁶⁾

Novi gospodari traže više zanatskih proizvoda za podmirenje svojih i to prvenstveno vojnih potreba. U oblasti graditeljstva preovladava izgradnja sakralnih objekata, obnavljanje ili izgradnja novih drumskih pravaca i pratećih objekata (mostovi, hanovi, musafirhane, karavan- saraji...)¹⁷⁾

U takvim društveno-ekonomskim i političkim prilikama Turci, početkom sedme decenije XV vijeka, osnivaju novi grad SARAJEVO.¹⁸⁾

POSTANAK I RAZVOJ SARAJEVA DO 1463. GODINE

Turci su u Bosnu prodrli sredinom druge decenije XV vijeka u periodu između prve i druge vladavine TVRTKA II TVRTKOVIĆA (1404-1409 i 1421-1443). Zabilježeno je više prodora Turaka na područje naselja Hodidjeda i Vrhbosne dok se konačno nisu utvrdili u oblasti Sarajeva »koje je još od 1435. godine gotovo stalno pod upravom turskih krajišnika ili vojvoda zapadnih strana«.¹⁹⁾ Međutim, početak turske vlasti u župi Vrhbosni datira od 1429. godine odnosno trajnije od proljeća 1448. godine.²⁰⁾ Tada su Turci, ne zna se već koji put, ponovo provalili u Bosnu i da je više nisu uopće napuštali kao što je bio slučaj ranijih vremena i prema tome od tada datira stalna turska vlast u Hodidjedu i župi Vrhbosni. Spomenuta župa ulazi u sastav prve zasebne turske vojno-administrativne jedinice u Bosni BOSANSKOG KRAJIŠTA koje je osnovano već 1448, a najkasnije 1451. godine.²¹⁾ Turci vojnički i državno uzorno organizovani, s jasnim ciljevima svojih osvajanja, tako reći, dok su vodili borbe, u pokorenim zemljama podizali su nove i uređivali zatečene gradove i zdanja u njima, dajući im orijentalno-islamska obilježja i sadržaje.²²⁾

Osnivanje i početni razvoj Sarajeva vezano je za ime drugog bosanskog sandžak-bega ISA-BEGA ISHAKOVIĆA HRANUŠIĆA (1464-1470). (Prvi sandžak-beg bio je MEHMED-BEG MINETOVIĆ 1463-

koje su za ono doba bile savremene škole u kojima su se osim vjeronauke redovno izučavali orijentalni jezici, islamsko pravo, filozofija i matematika. U mnogim su se učili i drugi predmeti i sve »ono što je zahtijevao duh vremena«, kako se to kaže u Vakufnami Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu iz 1537. god. koja je od svoga nastanka do danas bila najglasovitija medresa u Bosni. (Džemal Salihspahić, *Sultan Ahmedova medresa u Zenici*, Glasnik VIS-a, 7-8, 1972, str. 357-368.

¹⁶⁾ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973. godine.

¹⁷⁾ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1961. godine.

¹⁸⁾ Ime *Sarajevo* dolazi od perzijske riječi *s a r a y* (dvor, rezidencija) i našeg nastavka -ev koji služi za obrazovanje prisvojnih pridjeva.

¹⁹⁾ Hazim Šabanović, *Bosansko krajište*, GID BiH, god. IX, Sarajevo, 1957, str. 37 i dalje.

²⁰⁾ Isti, *Početak Turske vladavine u Bosni*, Sarajevo, GDI BiH, 1955. godine, str. 37 i dalje.

²¹⁾ Hazim Šabanović, *Upravna podjela Jugoslovenskih zemalja pod Turskom vladavinom do karlovačkog mira 1699. god.*, Sarajevo 1952, str. 180.

²²⁾ Hazim Šabanović, *Bosansko krajište*, GID BiH, god. IX, Sarajevo, 1957, str. 181 i dalje.

²²⁾ Smail Tihic, *Islamska umjetnost*, str. 305.

1464).²³⁾ Nakon što je 1454/55. godine definitivno zauzeo zemlju Bran- kovića počeo je Isa-beg polagati temelje gradu Sarajevu za koji je karakteristično da je relativno brzo postao administrativni, ekonomski, vjerski, kulturni i sudski centar Bosne. U jednom pismu, pisanom poslije prvog februara 1454. godine, ističe Isa-beg svoje rodbinske veze s velikaškim porodicama Pavlovića i Kosača.

Sve do početka 1462. godine, kada je napisana Isa-begova vakuf- nama za njegove zadužbine u Sarajevu, koja predstavlja primaran izvor za proučavanje postanka i razvoja toga grada, o najranijoj etapi njegove 520-godišnje istorije i o značajnoj kulturnoj djelatnosti koju je poduzeo Isa-beg Ishaković, o građevnoj djelatnosti može se samo naslućivati. Iako nema pisanih dokaza, ili bar još nisu pronađeni, može se tvrditi da je takva djelatnost postojala. U spomenutoj vakufnami Sarajevo se i to ne slučajno naziva kasabom. U njemu je postojao ne samo vojvoda i kadija nego i muslimansko naselje (mahala), džamija sa imamom i džematlijama itd.^{23 24)}

Nukleus prvog muslimanskog naselja u Sarajevu nalazi se oko današnje Careve džamije (u ulici PARIŠKE KOMUNE br. 4). Inače to je bilo ziratno zemljište srednjovjekovnog bosanskog sela BRODAC. Ova činjenica govori da je Sarajevo potpuno nova varoš i da nema veze sa nekim ranijim naseljem. Takvo fundiranje novog grada, pored zatečenog srednjovjekovnog naselja, potpuno je odgovaralo veoma čestoj turskoj praksi. Rjeđe su zasnivani nukleusi kasaba dalje od srednjovjekovnih naselja. Sa geografskog, vojnog i ekonomskog gledišta Isa-beg je sa dosta vještine izabrao područje razvoja novog grada.

Isa-beg Ishaković je podigao u novosnovanom gradu cio niz javnih građevina različite namjene, mahom u dobrotvorne svrhe, što se smatralo izrazom pobožnosti i dobročinstva.²⁵⁾ Tako, npr. Sejfudin Kemura navodi da je Isa-beg 862/1457. godine podigao prvu sarajevsku džamiju s drvenom munarom i u čast Mehmeda II Fatiha (1451-1481) prozvao je CAREVOM DŽAMIJOM;²⁶⁾ doveo vodovod u naselje i do džamije podigao banju 1459. godine (CAREV HAMAM) danas gradsko kupatilo u ulici »6. novembra«,²⁷⁾ preko Miljacke čupriju, a malo po

²³⁾ »Na zemlji ima mnogo gradova po imenu Saraj: Ak-Saraj u Anadolü, Tabe Šaraj između Persije

²⁴⁾ U Turskoj su postojali jasno određeni kriteriji na osnovu kojih se jedno naselje proglašavalo, na primjer, iz Kasabe u Šehir (opširnije: A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*), Prilozi za orijentalnu filologiju, 12-13/1952, Sarajevo, 1965, str. 53 i dalje. Isti, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, JIČ, 1-2, 1974, str. 60-68. (Dalje citirano kao *Značaj muafijeta*!)

²⁵⁾ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo*, Beograd 1974, str. 198.

²⁶⁾ Careva džamija, kakvu je danas vidimo, bez tetima, sagrađena je 1565. godine na mjestu one koju je podigao Isa-beg. Veći zahvat na Carevoj džamiji izvršen je 1847/48. godine, o čemu govori i sačuvani natpis nad ulazom u džamiju. (Mehmed Alujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo, 1974, str. 18. (Dalje citirano kao *Islamska epigrafika*!)

²⁷⁾ Vakufska uprava, 1889. godine, porušila je stari Isa-begov hamam i na njegovu mjestu sagradila kupatilo po evropskom uzoru. Bilo je to prvo moderno kupatilo u Bosni i Hercegovini i prozvano je *Isa-begova banja*.

dalje veliki kameni han koji je imao troja vrata i do njega jedan bezistan sa mnogim dućanima.²⁸⁾ Kamene zidine toga hana koji se odavno zvao KOLOBARA postoje i danas i predstavljaju najstariji sačuvani građevni objekat u Sarajevu. U njemu se sada preko ljeta održavaju filmske predstave. Do početka 1462. godine Isa-beg je sagradio svoju tekiju (zaviju) u selu Brodac za čije je održavanje odredio dosta velike prihode. To je bila tekija sa musafirhanom (gostinjac) i imaretom (kuhinja za osoblje tekije, dervişe, putnike namjernike i gradsku sirotinju (fukaru). Inače, imaret je stara institucija Bliskog istoka koju su Turci oživjeli na Balkanu i u ostalim oblastima. U pitanju su zdanja koja se mogu svesti na džamije, medrese, bolnice, hanove, vodovodne institucije, puteve i mostove, i koja su osnivana i podizana iz vjerskih i humanitarnih pobuda.

U njihov sklop su ulazile i one institucije i objekti koji su obezbjeđivali njihovo održavanje, kao što su musafirhana, čaršija, karavan-saraj, hamam, vodenica, bojadžinica, klaonica ili aščinica. Imareti su bili bitan dio u planovima svih Osmanskih gradova, dajući im osobeni karakter. Osnivači su svoje imarete najčešće organizovali kao vakufe.²⁹⁾ ³⁰⁾ Činjenica da je tekija bila podignuta u jednom kršćanskom selu, dalje od centra varoši (Baščaršije) i muslimanske mahale, što nije bio jedinstven slučaj, govori nam o misionarskoj (ad-da'wet- skoj) namjeni tekija i derviških redova. Uostalom dobro je poznata uloga derviša, putujućih trgovaca i sejjar va'iza u propagiranju islama. Isa-beg je, dalje, sagradio 1461. godine na Benbaši konačište (musafir- hanu), a niže nje devet vodenica na Miljacki u selu Brodac, ondje, gdje ulica Nadmlini izlazi na Miljacku. Prihodi od vodenica su išli u korist musafirhane. Mlinovi su radili do pred okupaciju Bosne (1878), a narod ih je zvao »HERCEGOVI MLINI«, a i »CARSKI MLINI«. Ima mišljenja da je Isa-beg sagradio samo jednu veliku vodicu sa dosta (devet) vitlova. S obzirom na konfiguraciju zemljišta po svemu sudeći da bi ovo mišljenje moglo biti i tačno. Nekoliko godina iza okupacije porušena je zgrada vodenice, a na njenom mjestu sagrađena KIRAETHANA (čitaonica). Danas je na tom području park — MUSTAJPAŠIN MEJDAN. Isa-beg je sagradio DVOR-SARAJ (KONAK), vjerojatno 1448-1455, po kome je, kao što smo naprijed rekli Novi grad dobio ime Sarajevo.³⁰⁾

Spomen džamija i zavija u najstarijim bosanskim dokumentima turskog perioda jasno ukazuje na proces islamizacije i postojanja muslimana u tzv. Bosanskom krajištu prije osvajanja Bosne, odnosno na podizanje muslimanskih kulturnih i kulturno-prosvjetnih objekata. U istorijskoj nauci postoje različita mišljenja o tome kada i kako je tekao proces islamizacije. Međutim, sve je veći broj onih koji tvrde da je islamizacija u Bosni bila nenasilna masovna i da je znatno ranije počela nego što se do sada znalo. Za tu pojavu postojali su dublji

²⁸⁾ Evlija Celebi, putopisac iz XVII vijeka, podijelio je gradove na dvije kategorije, prema tome da li imaju ili nemaju bezistan.

²⁹⁾ Halil Inaldžik, navedeno djelo, str. 200-201.

³⁰⁾ Dvor se nalazio blizu *Čokadži hadži Sulejmanove džamije* (Jedileri), ondje gdje je sada jedan dio zgrade Jugoslovenske armije na trgu 6. aprila. Porušen je 1851. godine. Taj se kraj doskora zvao »*Begluk*« (rezidencija guvernera).

politički, društveni i ekonomski razlozi koji se objašnjavaju stanjem i prilikama koje su Turci kod nas zatekli.³¹⁾ Zbog toga je po našem mišljenju realno pretpostaviti da su Turci još prije 1457. godine imali džamiju, a možda i tekiju u ovom kraju, a to je najvjerovatnije bilo u Vrhbosni. Naime, malo je vjerovatno da novi gospodari nisu u Bosni sagradili ni jednu džamiju, a i tekiju u periodu od 43 godine koliko je proteklo od prvih snažnih provala u tu oblast do podatka o podizanju prve džamije (1457), tim prije što je poznata činjenica da su Turci u nukleasima budućih kasaba podizali džamije i tekije. Još prije kosovske bitke (1389) na pet godina upoznaju se turske čete s Bosnom. Godine 1384. dolazi TIMURTAŠ-PASA s vojskom i hara po Istočnoj Bosni.³²⁾

Koliko nam je poznato ovu hipotezu prvi je postavio dr. Muhamed Hadžijahić čije mišljenje doslovce navodimo: »Islamizacija u tzv. Bosanskom krajištu desila se, po svoj prilici, još prije Fatihova osvajanja, odnosno u preostalim dijelovima Kraljevske zemlje u doba Fatihova osvojenja.

Nije, štaviše, isključeno da je još krajem XIV, odnosno početkom XV stoljeća, u tzv. Bosanskom krajištu, i to u Vrhbosanju, bila podignuta i jedna džamija. Ponovnim vraćanjem tih krajeva pod kršćansku vlast, džamija je mogla biti porušena ili prilagođena u druge svrhe, da bi onda nakon ponovnog turskog zauzimanja Vrhbosanja, prije nego što je izgrađena nova džamija, ostalo sjećanje na tu džamiju u formuli »džemat Pašajigitova mesdžida«, po krajišniku Pašajigitu, ocu Ishak-bega, vojvode zapadnih strana, inače osnivača jedne džamije i u Skoplju. Na samom početku XV stoljeća Pašajigit bio je »in partibus Sclauonie«, a o tome pripovijeda i Kronika Ašik-paše Zade. Popis od 1528. zna za Pašajigitov džemat, a narodna tradicija za Pašajigitovu ulicu. To je najstariji sarajevski period, pa je na mjestu Pašajigitove ulice mogla biti podignuta najstarija sarajevska odnosno bosanska džamija. Stvar je daljih istraživanja da li će se ova hipoteza potvrditi ili odbaciti«³³⁾

U izvjesnom pogledu u prilog gornjem mišljenju ide i pisanje dr. Šabanovića koji u spomenutoj studiji POSTANAK I RAZVOJ SARAJEVA« na jednom mjestu piše: »Još početkom XVI vijeka, ali znatno prije 1515. godine, moralo se razviti jedno naselje istočno od Skenderije. Tu se vjerovatno prvo formirala Mahala mesdžida Hadži Pašajigita... Taj mesdžid nalazio se sigurno u Skenderiji gdje je donedavno postojala istoimena ulica (danas ADILA GREBE)«³⁴⁾ Poznato je da su mesdžidi, odnosno džamije, u najvećem broju slučajeva bili prvi javni objekti koje su Turci i islamski vladari uopće gradili u trajno ili privremeno zauzetim područjima, a služili su prvenstveno kao bogomolje vojnoj posadi. Oko tih vjerskih objekata postepeno se formirala mahala, a u ovom periodu srednjeg vijeka taj proces je trajao ponekad i

³¹⁾ Salih H. Alić, *Bosanski krstjani*, str. 1989. i dalje.

³²⁾ H. Mehmed Handžić, *Islamizacije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1940. godine, str.18.

³³⁾ Dr. Muhamed Hadžijahić, *Bogumilstvo i islamizacija*, rad u knjizi: *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977. godine, str. 46.

³⁴⁾ Hazim Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva* str. 36-37.

više decenija. Kao potvrdu navedenoj turskoj praksi mogli bi navesti više primjera. Npr., u referatu prof. Hivzije Hasandedića, koji je prezentovan ovom naučnom skupu pod naslovom: HERCEGOVAČKI VAKUFI I VAKIFI na strani 10. napisano je: »Za vlade Selima I (1512-1520) podignut je u Mostaru, neposredno uz Stari most i lijevu obalu Neretve, jedan mesdžid na ime spomenutog sultana. Mesdžid je sagrađen na mjestu gdje su udareni prvi temelji u Mostaru i služio je prvenstveno kao bogomolja vojnicima koji su stražarili u kulama oko Starog mosta... Mesdžid je zatvoren 1932. godine i danas služi za prodavnicu«. Uostalom svaka tvrdava u Bosni kao vojni stacionar imala je svoj mesdžid, pa bi bilo nelogično da Sarajevo, koje je od 1429. godine sa malim prekidima bilo u turskoj vlasti do 1457. nisu imali džamije-mesdžida.

Godine 1462. Isa-beg izdaje svoju čuvenu VAKUFNAMU koju je do sada pored Gliša Elezovića objavio i analizirao dr. Hazim Šabanović.³⁵⁾ Vakufnama je najstariji poznati pisani spomenik iz perioda turske vladavine kod nas, što se odnosi na grad Sarajevo. To je prvorazredni dokumenat za poznavanje teritorijalnog i građevnog razvoja Sarajeva u najranijem njegovom periodu. Original predmetne vakufname je izgubljen. Od četiri sačuvana ovjerena prijepisa dva se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu od kojih jedan u 77. knjizi sidžila na 51. strani. Vakufnama je pisana na arapskom jeziku, uostalom kao i većina starijih vakufnama. Iz nje saznajemo da se kraj oko Kolobare do Benbaše zvao Brodac. Najveći dio današnjeg Sarajeva zapremale su oranice i šume koje se po imenu u vakufnami navode, a nekima se i vlasnici spominju.³⁶⁾ Do Koševskog potoka (danas ulica Đure Đakovića) spominje se kršćansko i muslimansko groblje, što nam dokazuje da je i prije dolaska Turaka bilo ovdje naselje.

Posebno je značajno što se u vakufnami izričito spominje VAROŠI ATIK o kojoj je naprijed bilo riječi. Varoši Atik je po mišljenju Hamdije Kreševljakovića, Hazima Šabanovića, Muhameda Hadžijahića i drugih naša Vrhbosna.

Kao i svaka tako i ova vakufnama napisana je pred šeriatskim sudom, a njenu vjerodostojnost potvrdilo je 18 svjedoka. Isa-bega je zastupao njegov opunomoćeni HOŠ KADEM, vojvoda, a prvi mutevelija bio je hodža SINANUDDIN KARAMANI.

Na osnovu istorijskih izvora, a najviše na osnovu Isa-begove vakufname, možemo zaključiti da je Sarajevo osnovano na samom početku druge polovine XV vijeka i to na ziratnom području gdje su živjeli stanovnici sela Brodac, zatim da je ono do 1462. godine postalo kasaba u kojoj je tada sjedio vojvoda i kadija vrhbosanski. Do spomenutog datuma nova varoš je imala pet malih naselja iz kojih se ona, zahvaljujući razvoju zanatstva, trgovine i dr., dalje širila. Tu je na prvom mjestu bila ona prva muslimanska mahala oko današnje Careve džamije, koja se do 1516. godine zvala HATIBOVA MAHALA, a kasnije MAHALA STARE DŽAMIJE SULTANA MEHMEDA. Tu je zatim ono

³⁵⁾ Isto: *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, svezak II, 1951, Sarajevo, 1952, str. 5-29.

³⁶⁾ Prema tradiciji potrebna drvena građa za Begovu džamiju sječena je na području današnjih Kovača koji se nalaze neposredno iznad Bašćaršije.

kršćansko naselje u kraju koje se danas zove VAROŠ. (Od Bašćaršije do Kaukčije Abdulah ef.). Dalje, oko Isa-begove zavije (tekije) formirala se i istoimena mahala, a prostirala se onim obronkom od Bentbaše prema Bašćaršiji. Bez sumnje je Isa-begov karavan Saraj odigrao važnu ulogu u prvobitnom, a i kasnijem razvoju grada Sarajeva. Na kraju, sigurno je do 1463. godine nastalo neko naselje i u blizini Latinske čuprije (danas Principov most) gdje je Mehmed-beg Minetović podigao svoju džamiju. Ovo je u najkraćem, slika i polazna osnova razvoja Sarajeva prije propasti srednjovjekovne bosanske države.

Zahvaljujući svom strateškom i privrednom položaju, vješto vođenoj politici i vrlo snažnoj islamizaciji svoje bliže i dalje okoline i naporima nove feudalne klase, naročito njenih krupnih predstavnika, Sarajevo se brzo razvilo i do kraja XV vijeka postalo je krupno pretežno islamizirano trgovačko središte i to s muslimansko-orijentalnom fizionomijom.

TERITORIJALNI I GRAĐEVNI RAZVOJ SARAJEVA OD 1463. GOD. DO KRAJA XV VIJEKA

Činjenica da je Sarajevo odmah nakon pada Bosanskog kraljevstva (1463), postalo politički, administrativni i vojni centar Bosanskog sandžaka, pored ostalih faktora, veoma je pogodovala njegovom daljem svestranom, a posebno ekonomskom razvoju što predstavlja bitan elemenat urbanističkog rasta grada. Osim toga, turska uprava forsirala je izgradnju Sarajeva kojeg je željela s obzirom na veoma ambiciozne osvajačke planove da što prije, a najviše iz strateških razloga, pretvori u jak vojni, privredni i vjerski centar. Porta je u tome i uspjela. S obzirom na ulogu vakufa u razvoju turskih naselja s obzirom na veoma ambiciozne osvajačke planove i želju Istanbula da u Sarajevu ostvari spomenute ciljeve ona daje vakufima izvjesne povlastice koje doprinose tješnjoj saradnji između turskih vlasti i vakufskih uprava.³⁷⁾ Grad se širio od sredine prema periferiji duž ovih drumova:

1. Drum Širokača-Širokac (danas Vratnik Mejdan) i nastavak toga drumu u Bioskom Putu od Višegradske kapije; jedan ogranak toga drumu ide preko Ploče.

2. Put od Bašćaršije uz Sagrdžije na Budakoviće.

3. Zapadni nastavak Bioskog Puta, kasnija Čemaluša, a današnja ulica Maršala Tita. Od njega se odvajaju dva druga puta:

- a) Od Husrev-begove banje ide uzbrdo ulica Pehlivanuša (Kara-džićeva),

- b) Od Pehlivanuše i to od bivše džamije Nalčadži H. Osmana (porušena 1936), odvaja se put na zapad i vodi preko Banjskog brijega i Čekaluše (danas Nemanjina) prema Koševskom Brdu.

- 4) Dolje u ravnici, paralelno sa Čemalušom ide Ulica Jugoslovenske Armije.

- 5) Put koji se pred Carevom džamijom odvajao od puta br. 1, pa se kod Šeher-čehajine čuprije sastajao sa putem koji je vodio od

³⁷⁾ Adem Handžić, *Značaj muafijeta*, str. 67.

Bioskog Puta kroz Kračule (danas Samardžije) do Šeher-čehajine čuprije i dalje kroz Alifakovac.³⁸⁾

Uz spomenute saobraćajnice podizane su najstarije džamije, mesdžidi, tekije, mektebi, česme, banje, hanovi, musafirhane, karavan- saraji. Oko tih drumova i objekata nastale su najstarije sarajevske mahale.

Navešćemo hronološkim redom važnije javne zgrade da se vidi šta je sve još sagrađeno prije Gazi Husrev-bega, kako bi dobili potpuniju sliku Sarajeva u predhusrevbegovo doba.

Prvi značajniji korak u tom pogledu poslije Isa-bega učinio je prvi sandžak-beg Bosanskog sandžaka MEHMED-BEG Minetović (1463-1464) koji je sagradio džamiju na mjestu gdje se danas nalazi zgrada Starješinstva Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju (Ul. JNA 81). Ubrzo iza toga formirala se posebna MAHALA MEHMED-BEGA MINETOVIĆA. To je bila druga muslimanska mahala u Sarajevu. Treći sandžak-beg AJAS (1470-1475) podiže u istoimenoj mahali svoju džamiju na mjestu današnjeg hotela CENTRAL, i uz nju mekteb i u blizini hamam koji se nalazio na onom prostoru što ga zatvaraju ulice Mali Mudželiti, Kujundžiluk, Mudželiti i Gazi Husrev- begova ulica. Dimenzije ovog hamama bile su 12x17 m. Voda za ovaj hamam uzeta je s vrela HRVATINA.³⁹⁾ Oko Ajas-begove džamije bila se već onda razvila SABLJARSKA ČARŠIJA. (Danas dio ulice Jugoslovenske narodne armije od hotel »Centrala« prema istoku). Ovaj Ajas- beg po svemu sudeći slavenskog je porijekla, a kako je ostavio vakufa i u Visokom, vjerovatno je bio i iz onog kraja.⁴⁰⁾⁴¹⁾ Ovaj dobrotvor sagradio je i jedan most u Visokom.⁴²⁾

Poslije Ajas-begove smrti (oktobar 1475.) na čelo Bosne dolazi BALI-BEG MALKOČEVIĆ (1475-1476) koji, visoko gore u Bistriku, u današnjoj ulici BALIBEGOVIĆI, podiže džamiju, blizu nje ženski hamam, a pokraj njega čupriju preko Bistričkog potoka. Sve ovo jasno govori o razvoju grada i na padinama Trebevića.

Dalji razvoj Sarajeva usporila je njegova prva velika nesreća. Naime, u novembru 1480. godine grad je napala i opljačkala vojska ugarskog kralja MATIJE KORVINA pod vodstvom vojskovođe Ladislava od Egervara i Srpskog despota Vuka Grgurevića. Neprijateljska vojska je došla iz pravca Jajca. Grad je porobljen i zapaljen. Tom prilikom, pored ostalog, oštećena je i Careva džamija.

Jedan od nasljednika Bali-bega bio je JAHJA-BEG koji je uz izvjesne prekide bio na čelu Bosne od 1482. do 1496. godine a kasnije

³⁸⁾ VI. Skarić, *Postanak i teritorijalni razvitak Sarajeva*, GZM, 1929, str. 41 i dalje.

³⁹⁾ Hazim Sabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF. sv. II, 1951. godine, str. 29-37.

⁴⁰⁾ Dr. Safetbeg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931. godine, str. 8.

⁴¹⁾ U „srednjem vijeku *Podvisoki* (Visoko) je bilo vladarski i politički centar bosanske države, a s obzirom na povoljan geografski smještaj i povezanost sa srednjobosanskim rudarskim bazenom Podvisoki postaje glavni trg na kome se kupuje srebro pa i olovo iz susjednih rudnika. (Desanka Kovačević-Kojić, isto, str. 35 i dalje).

⁴²⁾ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, str. 68.

postao paša. U današnjoj ĆURČIĆA MAHALI iznad VAROŠI sagradio je, najvjerojatnije, 1493. godine džamiju, 11,80 x 10,50 m. Dok je još vršio dužnost sandžak-bega vršio je pripreme za izgradnju spomenute džamije jer se u dubrovačkom Vijeću umoljenih (Consilium rogatorum) raspravljalo da mu se pošalje nešto stakla što ga Republika ima na zalihi. U to vrijeme pada razvoj naselja na ĆURČIĆA BRIJEGU (Jahja- pašina mahala). Veoma je interesantno da je ovaj sandžak-beg podigao još jednu džamiju visoko iznad Bistrika, u vrljetnom KOMATINU. Oko te džamije, kao obično, formirala se tokom vremena zasebna mahala KOMATIN.

Nakon prve vladavine Jahja-bega zamjenjuje SULEJMAN-BEG iz čijeg se vremena sačuvao sumarni popis Bosanskog sandžaka, a koji je napisan od 15-24. juna 1485. godine. U taj popis unesen je, pored ostalog, podatak da su tadašnje tri gradske mahale-džemata imale 153 kuće. U predmetnom dokumentu još se navode sela: BRODAC, KOŠEVO I RADILOVIĆI (oblast, prema Budakovićima i Bardakčijama) i četiri mezre: RAKOVICA, KAKRIN (Kakrinje), KOTORAC i VOJNOVIĆI (Vojkovići) za koje se kaže da su oranice stanovnika Sarajeva. Svi ti toponimi postoje i danas u okolini Sarajeva. Dalje, spominje se pazar BLAŽUJ koji ima 82 kuće i sela TRNOVO (172 kuće) i NAHOREVO (142 kuće).

U doba sandžak-bega Skender-paše 1489. godine izvršen je sumarni popis Bosanskog sandžaka. Sarajevsko stanovništvo i po ovom popisu bilo je podijeljeno u tri džemata ih općine: džemat muslimana, džemat hrišćana i džemat Dubrovčana. Džemat muslimana dijelio se na ove tri mahale:

1. Mahale-i Mevlana Hatib (38 musliman, kuća),
2. Mahale-i Mehmed-beg veledi Minet-beg (14 muslimanskih kuća) i
3. Mahale-i Mesdžidi Ajas-beg (40 muslimanskih kuća).

U ovom detaljnom popisu sarajevskog stanovništva uz lična imena sarajevskih domaćina navedena su i njihova zanimanja. Ovi podaci mogu poslužiti za proučavanje građevnog i zanatskog (privrednog) razvoja Sarajeva. Iz raspoloživih podataka jasno se vidi da se u Sarajevu nastavlja proces društvene podjele grada i da Sarajevo postaje sve značajniji zanatski i trgovački centar u centralnom dijelu Bosne. Činjenica što je desna strana Miljacke sunčanija i bogatija i otvorenija na sve strane, znatno je brže i gušće naseljavana od lijeve, zapadne i južne strane, koja se nalazi u osoju i koje su po konfiguraciji terena mnogo manje pogodne za naseljavanje. Zato se i u ovo doba na desnoj strani Miljacke nalazi znatno više stanovništva nego na lijevoj.

U proučavanju ranog Sarajeva težak problem predstavlja pitanje nastanka najstarijih naselja iznad Kovača i na Vratniku koji narod zove »CAREVA AVLJA«. Do sada se smatralo da je tamo postojalo naselje još iz rimskog perioda, pa čak da je tu bio i srednjovjekovni grad Vrhbosna, itd. Vidjeh smo da posljednja od tih tvrdnji nema osnova.

Prema S. Kemuri, Ć. Truhelki i S. M. Traljiću na Vratniku je postojalo jedno naselje još sedamdesetih godina XV vijeka, jer je

prema tim podacima neki GERDAN HADŽI HUSEIN podigao svoju džamiju još 1473. godine.⁴³⁾ Ova džamija spada u red najstarijih džamija u Sarajevu. Stradala je u velikom požaru 24. oktobra 1697. godine, a obnovljena tek 1791. godine iz zaklade NEFISE kćeri Abdullahove po vasimuhtaru (izvršitelj oporuke) SUMBULU HADŽI MUSTAFI.⁴⁴⁾ Međutim, s obzirom da je Vratnik kao rijetko koji kraj na teritoriji Sarajeva oskudijevao živom vodom naselje se nije moglo brže razvijati. Taj nedostatak otklonio je sandžak-beg SKENDER-PAŠA nakon što je preko Vratnika, Ploče i Mlina proveo jedan rukavac Mošćanice u Patke, gdje se sastajala s Bukom i Ramića Banjom, a odavde je zajednički tekla koritom preko Baščaršije i kroz Halače i ulijevala se u Miljacku pod TABAČKIM MESDŽIDOM. Od Gornjih Kasapa niz Baščaršiju bilo je korito Mošćanice pokriveno, dijelom podnicama, a dijelom presvedeno svodom od sedre, a nad njim su izgrađeni dućani na Baščaršiji i u gornjem dijelu Halača. Nad ovakvim svodom je napravljen i Tabački mesdžid godine 1000 (1591). Duljina korita ovog rukavca Mošćanice iznosila je preko 2 kilometra. Na više mjesta bilo je korito podzidano a i uzidano.⁴⁵⁾

Nije tačno utvrđeno gdje je bila i kada je propala Skender-pašina džamija na Vratniku. Pa i sam teritorij Skender-pašine mahale možemo bliže odrediti tek na osnovu podataka iz kasnijih vremena. Zna se, npr. da je ova mahala bila veoma velika i da se nekad protezala iznad Kovača na Vratnik. Dalje, zna se i to da je iz te mahale izdvojena mahala džamije ŠEJHA FERUHA koja je u narodu poznata pod imenom ABDESTHANA, a prostire se u kraju iznad Kovača do Odžakta- nove (danas Kozaračka) ulice.

Postoje dokazi da su na prostoru Skender-pašine mahale prije 1528. godine nastale još četiri nove mahale:

- Mahala Kebkebirova mesdžid a. Ona se u narodu zove Mišćina mahala.

- Mahala mesdžida Mula Araba koja je identična sa današnjom Arap-mahalom.

- Mahala Starog Hadži Ejnehanovog mesdžida

- Mahala hadži Ejnehanova mesdžida.

Na jugoistočnoj strani Sarajeva u MAGODI, podalje od čaršije, sagradio je džamiju sandžak-beg JAKUB-PAŠA (1492-1494) koja je srušena 1936. godine. Oko spomenute džamije vremenom formirala se JAKUB-PAŠINA MAHALA, koja se prvi put spominje u popisu iz 1516. godine.

Skender-paša je na krajnjoj jugozapadnoj periferiji Sarajeva, oko 1500. godine, sagradio tekiju na kšibendiskog reda, ondje gdje je donedavno bila, a uz nju imaret i musafirhanu, i doveo sa Sokbunara vodu za te svoje zadužbine. Česma sa dvije lule (slavine) bila je

⁴³⁾ Č. Truhelka, *Gazi Husref-beg i njegovo doba*, Sarajevo, 1912. godine, str. 60.

⁴⁴⁾ S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo, 1937, strana 33—34.

⁴⁵⁾ Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1939, str. 66 i dalje.

lijepo zidana od tesanog kamena sa kamenim koritom, a služila je svojoj svrsi do 1891. godine. Ostaci česme s natpisom i danas stoje u dvorištu bivše tekije. Na desnoj obali Miljacke prema tekiji, gdje je bio CIRKUSPLAC, današnji prostor (park) ispred zgrade Vrhovnog Islamskog Starješinstva (Save Kovačevića ul.) i zgrade SO Centar - Sarajevo, podigao je visok i prostran dvor i uz njega karavan-saraj sa 11 dućana u prizemlju. Između tekije i karavan-saraj a podigao je most na Miljacki. Na Koševskom potoku Skender-paša je posjedovao više mlinova. Njegov karavan-saraj i dućani bili su zametak kasnije čaršije na HISETIMA u današnjoj Brankovoj ulici.

Na osnovu izloženog, teritorijalni i građevni razvoj Sarajeva na kraju XV vijeka i početkom XVI izgledao je ovako:

1. Muslimansko stanovništvo bilo je raspoređeno u tri mahale:
 - Mahala Hatibove (Careve) džamije,
 - Mahala džamije Mehmed-bega Minetovića (oko Starješinstva Islamske zajednice Bosne i Hercegovine).
 - Ajas-begova mahala (oko hotela »Central«),
2. Skupina kršćanskog stanovništva koje je bilo koncentrisano na Varoši i

3. Kolonija dubrovačkih trgovaca koji se od sredine XIV vijeka sve više okupljaju oko bosanskih rudnika i trgova, a inače su stanovali odvojeno od domaćih kršćana, uglavnom su bili koncentrisani u onom dijelu grada koji se nazivao FRANAČKOM MAHALOM, a narod je tu mahalalu nazivao LATINLUK. (Od Principovog do Zrinskog mosta (Čumurija). Njima pripada primat u poslovima trgovanja i povezivanja sa Zapadom. Učešće Dubrovčana u raznim poslovima u Bosni, pa i na Balkanu, postalo je zapaženije od početka XV vijeka, konkretnije nakon prodaje DALMACIJE MLEČANIMA 1409. godine. Otada dubrovački klesari i graditelji sve češće djeluju i u krajevima pod turskom vlašću.⁴⁶⁾

Trgovački dio grada dotle se znatno razvio: imao je dva karavan- saraja i preko stotinu dućana u kojima su radili zanatlije. Tada je u Sarajevu bilo zastupljeno preko 20 zanata.

Osim spomenutih naselja (mahala) najvjerovatnije da je postojalo u to doba naselje oko mesdžida BALI-BEGA MALKOČEVIĆA u Bistriku kao i MAHALA ISA-BEGOVE TEKIJJE na području od Baščaršije prema Benbaši.

Pred kraj XV vijeka u Sarajevu su postojale još i ove mahale: Skender-pašina mahala iznad Kovača, Mahala Jahja-pašine džamije na Čurčića Brijegu, Mahala Jahja-pašine džamije u Komatinu, mahala Jakub-pašine džamije u Magodi i mahala Isa-bega Ishakovića koja se nalazila na području od Sarača do Brodca (Bembaše). Krajem XV vijeka i početkom XVI nastalo je naselje u Skenderiji oko Skender-pašimh

⁴⁶⁾ Smail Tihić, *Islamska umjetnost*, str. 315.

zadužbina kao i Čaršija na Hisetima blizu njegova dvora i karavan- saraja.⁴⁷⁾

U poređenju s drugim turskim naseljima i gradovima uočljiva je sličnost razvoja i organizacije tih gradova. To se odnosi i na razvoj Sarajeva koje se razvija po jasnoj logici i prečišćenoj koncepciji, po načelu strogo diferencirane namjene površine — na čaršiju, koja čini radnu zonu zanata i trgovine i koja je privredni i ekonomski centar naselja, i stambeni dio koji čine manje ulice i sokaci-mahale, s kućama i gospodarskim zgradama odvojenim većim ili manjim vrtovima i zelenilom bašća, povezanim uskim i krivudavim sokačićima.

RAZVOJ SARAJEVA OD POČETKA XVI VIJEKA DO GAZI HUSREV-BEGA

Zahvaljujući općem, a posebno privrednom razvoju, Sarajevo se početkom XVI vijeka pretvorilo u jak ekonomski centar, sa brojnim zanatskim i trgovačkim radnjama, magazama, hanovima i karavan-sa- rajima. Podjela rada u gradu i okolini dolazi do jačeg izražaja. Velik broj tih objekata pripadao je nekolicini bogatih ljudi iz administracije i privrede. Zabilježen je znatan napredak u unutrašnjem građevnom razvoju, dosta se teritorijalno proširio, a porastao je i broj stanovništva. Potražnja i kupovna moć potrošača stalno se povećavala. Kamen je u građevinarstvu sve više potiskivao drvo što je predstavljalo jasan znak privrednog napretka. Ova napomena se više odnosi na javne (džamije, mostovi i dr.), a manje na stambene objekte.

U spomenutom razdoblju jasno se razlikuju dvije etape teritorijalnog i građevnog razvoja Sarajeva. U prvoj etapi (1500-1515) preovladava unutarnje popunjavanje grada na već postojećoj teritoriji i još uvijek odsutnost monumentalnih građevina, dok se u drugoj etapi (1515-1530) Sarajevo znatno teritorijalno proširuje i dobiva prve monumentalne spomenike.

Značajno je spomenuti da za proučavanje Sarajeva početkom XVI vijeka ima više raznovrsnih i pouzdanih i to prvenstveno pisanih izvora. Tu su, prije svega, dva sumarna popisna deftera Bosanskog sandžaka iz 1515-1516. godine i opširni popis Bosanskog sandžaka sastavljen od 1528-1530. godine. Osim toga, sada imamo za proučavanje predmetne teme nekoliko drugih prvorazrednih izvora: vakufnama MUSTAJBEGA SKENDERPAŠIĆA za njegovu džamiju u Skenderiji iz 1517. godine i vakufnama MUSLIHUDDINA ČEKREKČIJE za njegovu džamiju na Baščaršiji iz 1526. godine kao i više objekata iz toga vremena.

Na osnovu spomenutih izvora jasno se vidi, pored ostalog, porast stanovništva na području starih sarajevskih mahala kao i osnivanje novih. Sarajevo je do 1515. godine imalo 15 muslimanskih mahala, jednu pretežno kršćansku i koloniju (džemat) dubrovačkih trgovaca. To su bile ove mahale:

1. Mahale-i Džami-i Atik (Mahala Stare (Careve) džamije, sa 41 muslimanskom kućom i 18 inokosnih muslimana.

⁴⁷⁾ Hazim Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Sarajevo, 1960. godine, str. 31 i dalje.

1. Mahala Jahja-paše sa 160 muslimanskih kuća, 25 inokosnih muslimana i 2 udovice (danas Ćurčića Brijeg).

2. Mahala Kustengi Mehmeda Brusevi sa 51 muslimanskom kućom i 14 inokosnih muslimana, najvjerojatnije jugoistočno od meteorološke opservatorije. Ona se u narodu zove PASJA MAHALA.

3. Mahala Isa-bega, sa 47 muslimanskih kuća, 10 inokosnih muslimana i dvije udovice, (danas područje Careve džamije - Toplik).

4. Mahala mesdžida Mehmed-bega sina Minetova sa 41 muslimanskom kućom, 35 inokosnih muslimana i 3 udovice.

5. Mahala zavije Isa-bega sa 36 muslimanskih kuća, 21 inokosnim muslimanom i 2 udovice, na području sela Brodac.

6. Mahala Skender-paše sa 58 muslimanskih kuća i 24 inokosna muslimana, istočno od Skender-pašine zavije u Skenderiji. Ova mahala kasnije se raspala u nekoliko manjih mahala.

7. Mahala džamije Šejha Feruha sa 70 muslimanskih kuća, 13 inokosnih muslimana i 1 udovicom (danas područje današnje Abdesthane). Oko 1490. godine sagrađena je džamija Šejha Feruha i to je jedna od najstarijih džamija u gradu Sarajevu.

8. Mahala Mekabir sa 21 muslimanskom kućom, 9 inokosnih muslimana i jednom udovicom, (područje oko ulice Nadmlim).

9. Mahala mesdžida Jakub-paše sa 31 muslimanskom kućom, 32 inokosna muslimana i 4 udovice, (Magoda).

10. Mahala mesdžida Kekeki Jusufa sa 61 muslimanskom kućom, 18 inokosnih muslimana i 7 udovica, blizu Bistrika, na početku Bakarevićeve ulice,

11. Mahala Kurudgera Ibrahima sa 48 muslimanskih kuća, 19 inokosnih muslimana i 7 udovica, današnja Mjedenica.

12. Mahala Ajasa-paše sa 48 muslimanskih kuća, 19 inokosnih muslimana i 5 udovica.

13. Mahala mesdžida Hovadže Kemala sa 81 muslimanskom kućom i 52 inokosna muslimana, kasnija Ćemaluša.

14. Mahala Sarača Ismaila sa 55 muslimanskih kuća, 16 inokosnih muslimana i 2 udovice, zapadno do Banjskog Brijega, odnosno Nalčadžić Hadži Osmanove džamije. (Drvarska i Kašikovića ul.)

15. Džemat dubrovačkih bazargana sa 2 muslimanske i 66 kršćanskih kuća i

16. Mahala Sarajevske varoši sa 33 muslimanske kuće, 31 inokosnim muslimanom, 74 kršćanske kuće, 15 kršćanskih udovica i 13 baština. To je područje oko pravoslavne stare crkve.

Interesantno je napomenuti da turski popisivači najčešće nisu bili ažurni, ali su »striktno pazili da se naziv jednog mjesta tačno zabilježi, pa ako je jedno mjesto bilo poznato pod dva naziva, ubilježena

su dva, a katkada i tri⁴⁸⁾ Naime, defteri su relativno kasno konstatovali imovinsko-pravne promjene na datom području i unošene su u njih pojave i pojmovi često bez nekog određenog bilo teritorijalnog ili hronološkog reda, kasnije nego što su one nastale, npr., godine 1515. javlja se prvi put i posebna *Mahala Isabega*, ali je izvjesno da je ona nastala ranije i to na području lijeve strane rijeke Miljacke od Careve džamije do Toplika, pa do na čaršiju.

Sarajevo je na početku XVI vijeka, kao i ranije, bilo u sastavu bosanskog sandžaka. Na položaju sandžak-bega u ovo doba bio je BOŠNJAK MUSTAFA-PAŠA JURISHEVIĆ čiji je has bio veoma velik. Osim znatnih prihoda sa područja grada Sarajeva (80.688 akči) Mustafa-paša imao je određene prihode i iz sela: BRODAC, KOŠEVO, DOLAC i KOVAČIĆI.

Na osnovu spomenutog popisa sarajevskih mahala vidljivo je da je grad počeo da se širi na sve strane, kao i to da je na području većih nastajalo više manjih mahala. Iz brojnih pokazatelja da se zaključiti da kuće u mahalama nisu bile zbijene. Gotovo svaka kuća imala je prostranu okućnicu. Njegovan je kult zelenila što predstavlja jednu od karakteristika muslimanske arhitekture: dosta životnog prostora i zelenila u kući i oko kuće. Kuće su građene da niko nikome nije zaklanjao vidik. S te strane i danas stari dio Sarajeva predstavlja rijetkost. Ogromno preimućstvo ovog koncepta je stalno ispoljena težnja i spontano nastojanje da se gradi i sadi i nastojanje za postizanjem punog jedinstva naselja s prirodnom okolinom i njihovo uzajamno prožimanje. Nije daleko trenutak kada će se shvatiti da je to bio i jedan od najvećih doprinosa koji smo baštinili od orijentalno islamskih shvatanja u oblasti urbanizma i kulture stanovanja.⁴⁹⁾

U gradu se i dalje razvija zanatstvo, trgovina, širi se vodovodna mreža. Krajem XV vijeka u Sarajevu ima preko 20 zanata. Godine 1511. imamo prvu vijest i o tabačkom zanatu u Sarajevu⁵⁰⁾; godine 1489. spominju se dva hirurga. Za druge vladavine JUNUZ-BEGA (1514-1515) osnovana je 1514. godine prva apoteka koju je vodio neki MATEJ, vjerojatno porijeklom iz Dubrovnika. Bio je to začetak esnafa atara ili drogerista.⁵¹⁾ Posredstvom novih gospodara mnogi zanati i vještine sa Istoka uvedeni su u Bosni, a trgovačke veze se proširuju. Zna se, npr., da su pojedini zanatski i umjetnički predmeti, od XI vijeka pa dalje, rađeni od poznatih istočnih zanatlija sa ukrasnim motivima, koji su čisto turskog, perzijskog ili inače istočnog porijekla, i da su kao svjedočanstvo njihovog prisustva, postojali i rukopisi (knjige sa Istoka, ali, na žalost, nepoznatog sadržaja).⁵²⁾

⁴⁸⁾ Dr. Adem Handžić, navedena studija, str. 48.

⁴⁹⁾ Smail Tihic, *Islamska umjetnost*, str. 307.

⁵⁰⁾ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 45 i dalje.

⁵¹⁾ Dr. Ćiro Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911. god. str. 209.

⁵²⁾ G. Szekely, *«Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe- XIIIe siècles»*, u: *The Muslim East. Studiens in Honour of Julius Germanus*. (Budapest, 1974), str. 53-74, sa vrlo bogatim izrazima i literaturom.

U periodu od 1505. do 1513. godine bosanski sandžakbeg bio je FIRUZ MIHALOGLU koji je značajan po tome što je na području današnjeg MEDRESETA, svakako prije 1513. godine, sagradio svoju medresu u Sarajevu koje nema već od 1697. godine, a na njeno postojanje podsjeća kraj koji se i danas zove MEDRESETA. Podizanje srednje škole - medrese jasno govori o porastu duhovne kulture koja se razvijala pod uticajem Istoka. Dostojno vidio se podor banje na Baščaršiji što ju je sagradio Firuz-beg, a za koju je, što je veoma interesantno, doveo vodu sa Sedrenika. Od vrela do hamama tekla je voda kroz zemljane, a kasnije mjestimice i kroz borove čunkove. Isti vodovod snabdijevao je i jednu česmu pred JAHJA-PAŠINOM DŽAMIJOM na Čurčiču Brijegu. Dužina ovog vodovoda iznosila je oko 2 km.⁵³⁾ Neznatan dio zidova spomenutog hamama i danas se može vidjeti na području između Baščaršije i ulice Prote Bakovića.

Preko puta Zemaljske banke, gdje je danas neboder vakufski nalazila se sve do 1940. god. džamija HOVADŽE KEMALA, u narodu poznata kao ĆEMALUŠA. Mahala mesdžida Hovadže Kemala spominje se prvi put 1515. godine, što znači da su mesdžid i mahala oko njega nastali prije pomenute godine.

Džamija Ćemaluša spadala je među ljepše i umjetnički dekorisane džamije u Sarajevu, imala je kamenu munaru, smještena, valjda iz statičkih razloga, s lijeve strane, što je inače rijetkost (svega tri džamije u Sarajevu imale su s lijeve strane objekta munaru.⁵⁴⁾

To je uglavnom presjek postanka i razvoja Sarajeva do sredine druge decenije XVI vijeka. Tada je Sarajevo imalo oko 20 mahala koje su se razvile dolinom Miljacke od središta grada i po obroncima okolnih brda.

Neposredno pred dolazak Gazi Husrev-bega za bosanskog sandžak-bega Sarajevo doživljava velik uspon kako u svom privrednom, teritorijalnom širenju, građevnom razvoju i porastu stanovništva, tako i u drugim raznim djelatnostima. U ovo doba Sarajevo dobiva prve monumentalne spomenike, prve džamije pod kupolom.

Nešto izdvajanjem novih mahala iz starih, a nešto osnivanjem novih naselja narastao je broj sarajevskih mahala do 1530. godine na 35. U tim mahalama podignuto je dotle 29 što džamija što mesdžida, 2 velika hana, jedna medresa, četiri banje, šest tekija i više stotina dućana u čaršiji.⁵⁵⁾

U opširnom popisu Bosanskog sandžaka sastavljenog u međuvremenu od 1528-1530. godine javljaju se ove mahale:

1. Mahala Kebkebirova mesdžida u ulici Avdage Zildžića,
2. Mahala Sagrakći-Mahmudova mesdžida na Ulomljenici,

⁵³⁾ Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 73.

⁵⁴⁾ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, str. 183.

⁵⁵⁾ Hazim Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, str. 36-37.

1. Mahala Mevlana Araba džamije u Karpuzovu sokaku,
2. Mahala Davud-Čelebijeva mesdžida, (Nateguša),
3. Mahala Mimar-Sinanova mesdžida, danas gornji dio ulice Kaukčije Abdullah-ef,
4. Mahala Sarača-Alijina mesdžida, na Vrbanjuši,
5. Mahala Firuz-begove medrese u Medresetima,
6. Mahala Čekrekči-Muslihuddinova mesdžida uvrh Baščaršije, ranije Isa-begova mahala,
7. Mahala Hovadže-Durakova mesdžida na Baščaršiji,
8. Mahala Skender-čehajine džamije na Mutnom Potoku, danas se zove Abdulhalimagina mahala,
9. Mahala mesdžida Mehmed-bega Isabegovića u Bistriku,
10. Mahala Jahja-pašina mesdžida u Komatinu,
11. Mahala Hadži Ejnehanova mesdžida koja se drukčije zvala Bratnik (= Vratnik),
12. Mahala Starog Ejnehanovog mesdžida,
13. Mahala Hadži Ejnehanovog mesdžida,
14. Mahala mesdžida Munla-Arab u Arap-mahali,
15. Mahala Sarača Ismaila, današnja Drvarska ulica,
16. Mahala Haračadži koja pripada mahali Nedždžara Ibrahima,
17. Mahala džamije Mustafa-bega Skenderpašića u Skenderiji i
18. Mahala Bilave.

Iz ovog perioda imamo nekoliko vrlo važnih izvora za isto pitanje: VAKUFNAMA MUSTAJ-BEGA SKENDERPAŠIĆA za njegovu džamiju u Skenderiji iz 1517. godine⁵⁶⁾ i VAKUFNAMA MUSLIHUDDINA ČEKREKČIJE za njegovu džamiju na Baščaršiji iz 1526. godine, kao i same te objekte.⁵⁷⁾

Kao i u ranijim popisima tako i u ovom iz 1528-1530. popisivač se ne drži nekog ustaljenog hronološkog ili, pak, teritorijalnog reda prilikom registriranja pojedinih mahala. Dalje, spomenutim popisom nisu obuhvaćene sve mahale za koje znamo iz drugih izvora da su sigurno postojale u vrijeme popisa. Razlozi takvim pojavama više leže, najvjerovatnije, u neriješenim nekim imovinsko-pravnim pitanjima, a manje u neodgovornosti popisivača.

Čitajući gornji popis mahala lahko je uočljivo da između ovog i prethodnog popisa postoje izvjesna odstupanja. To dolazi otuda što se

⁵⁶⁾ Hazim Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV, str. 403-413, Sarajevo, 1953. god.

⁵⁷⁾ Hamdija Kreševljaković, *Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije*, Sarajevo, 1938. godine.

formiraju nove mahale, a neke se raspadaju na više manjih mahala. I ova činjenica ukazuje na dinamiku razvoja Sarajeva.

Pred kraj druge decenije XVI vijeka najintezivnije se razvija Sarajevo prema jugu u Bistriku i dalje na istok i jug. Godine 1520. u današnjem Bistriku je MEHMED-BEG ISABEGOVIĆ podigao svoju džamiju oko koje se formirala istoimena mahala. Pokraj te džamije podignuta je Mehmed-begova medresa. I to je, što se sada zna bila druga medresa u Sarajevu.

Posljednji sandžak-beg, koji je prije Husrev-bega vladao Bosnom bio je BALI-BEG JAHJAPAŠIĆ, a upravljao je Bosnom samo nekoliko mjeseci u 1521. godini. Inače je sin poznatog Jahja-paše osnivača džamije u Čurčića mahali. Po njemu je Balibegovica ulica i dobila ime. On je sagradio još 1520. onaj kameni most preko Bistričkog potoka, poviš ovoga džamiju i česmu, a do mosta dvostruku banju (č i f t e h a m a m). Ovo je već četvrta banja u Sarajevu. Radila je preko 290 godina (porušena 1814). Banja je došla 1747. pod upravu porodice DELALIĆ, pa se i zvala DELALIĆEVA BANJA, a i most se još i danas zove ČUPRIJA (Delalića ćuprija).⁵⁸⁾ Voda za ovu banju dovedena je iz vrela KNJEGINJAC ispod Trebevića. Vodovod je bio dug preko 3 km, a najvjerojatnije da ga je osnovao sredinom XVI vijeka HODŽA KEMA-LUDDIN.⁵⁹⁾

Paralelno s razvojem zanatstva i trgovine razvijala se i sarajevska čaršija. U srcu čaršije na samoj Baščaršiji, nastaju dvije džamije sa svojim mahalama: MAHALA DŽAMIJE MUSLIHUDDINA ČEKREKČIJE i MAHALA HOVADŽE DURAKOVE DŽAMIJE. Prva je osnovana 1526. godine i to je druga sarajevska džamija pod kupolom. Osnivač ove džamije HADŽI MUSTAFA ČEKREKČIJA za održavanje džamije uvakufio je 45 dućana koji su se nalazili na raznim stranama Sarajeva, npr., u Sabljarskoj čaršiji.

Hodža Durak podiže svoju džamiju između 1526-1528, a ne krajem XVI vijeka kako se ranije mislilo. Za izdržavanje svoje zadužbine zavještao je 51 dućan od kojih je kirija iznosila 7.004 akče.

U vakufnami Muslihuddina Čekrekčije (1526) spominje se SUKI SARAJ FI BELDETI SARAJ, dakle SARAJ-ČARŠIJA, a nalazila se na području današnje Gazi Husrev-begove sahat kule. Čaršija je dobila ime po dvoru koji je nekad tu postojao. Kao potvrda intenzivnog ekonomskog razvoja Sarajeva mogu nam poslužiti i prve vijesti o postojanju zanatskih udruženja (esnafa) iz 1524. godine.⁶⁰⁾ Zanatlije postaju ugledan društveni sloj.

Prodor i prijem islamskih shvatanja dolazi do izražaja i na području umjetničke obrade metala (zlato, srebro, bakar, kalaj, bronza) koja se izvodi u raznim tehnikama od kojih su neke i u nas dostigle visok stupanj umjetničke obrade. Osim u metalu, taj je utjecaj veoma prisutan i u oblasti ćilimarstva, veza, drvoreza i obrade kože, manje u području keramičke proizvodnje i izrade umjetnih tkanina.

⁵⁸⁾ Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 80.

⁵⁹⁾ Isti, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, str. 97.

⁶⁰⁾ Isti, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 47.

Najveći prosperitet doživjeli su kujundžijski (zlatarski) i kazandžijski zanat. Registar kazandžijskih proizvoda bio je širok i brojao je oko 70 raznih predmeta čije je ukrašavanje postepeno poprimalo i izvjesna domaća obilježja.

U vrijeme o kome govorimo plodan razvoj imalo je ćilimarstvo i zanatska obrada kože koja je u nizu proizvoda dosegla zavidan stupanj upotrebne i umjetničke vrijednosti. Tabaci, sarači, mudželliti i druge zanatlije izrađivali su kožne predmete za odjeću i obuću ljudi, a osobito konjsku opremu i druge potrebne predmete. U toj grani djelatnosti posebno mjesto zauzimala je umjetnička izrada poveza rukopisa i knjiga s utisnutim ukrasima, ponekad i pozlaćenim ornamentima vegetabilnog ili geometrijskog karaktera.

Poslije 1515. godine počeo je intenzivniji razvoj dijela grada Sarajeva što ga zatvaraju ulice Maršala Tita s jedne, Miloša Obilića i Nova Cesta (danas Petra Kočića) s desne i Hajduk Veljkova s lijeve strane.

Osim Jahja-pašine mahale na Ćurčića Brijegu, o kojoj je ranije bilo riječi, sada se na tom prostoru javlja pet novih mahala: MAHALA HADŽI MAHMUDA SAGRAKČIJE oko istoimene džamije na Ulomljenici; MAHALA DŽAMIJE MEVLANA ARABA; DAVUD ĆELEBI (»Nateguša«, a nalazi se u Podgrmečkoj ulici), MIMAR SINAN sa istoimenom džamijom koja se nalazila pri vrhu Logavine (danas Abdullah ef. Kaukčije) blizu Sinanove tekije i SARAČ ALI koje se prostiru jedna iznad druge u istom kraju.

Na vrhu Sagrdžija danas ulica Remzije Osmanovića i Logavine ulice koji se zove VRBANJUŠA, podigao je Sarač Alija džamiju prije 1528. godine oko koje se formirala istoimena mahala. Takav je slučaj bio, npr., sa Jahja-pašinom mahalom na Ćurčića brijegu koja je 1516. godine imala 160 kuća. Ovoj mahali pripadala je nekad i Vrbanjuša koja se 1528. godine izdvojila u posebnu mahalu džamije Sarača Alije.

Isti slučaj bio je sa velikom Skender-pašinom mahalom koja se protezala iznad Kovača na Vratnik. Usljed prenaseljenosti u periodu od 1516. do 1528. godine na spomenutom prostoru nastalo je šest novih mahala. Pet od tih mahala izdvojene su iz ranije Skender-pašine mahale i to:

1. Mahala džamije Šejha Feruha (Abdesthana),
2. Mahala Kebkebirovog mesdžida (Miščina mahala),
3. Mahala Mesdžida Munla Arapa (Arapova mahala),
4. Mahala Starog H. Ejnehanovog mesdžida,
- 5.. Mahala Hadži Ejnehanova mesdžida.

Posljednje dvije mahale bilo je teško identificirati. Isto je toliko teško pitanje identifikacije ličnosti hadži Ejnehana.

Danas na Vratniku postoji jedanaest mahala i deset džamija. Jedna od njih se pripisuje hadži Ejnehan-agi. Zna se i to da se on zvao TOPALOVIĆ. Ona i danas nosi isto ime, a narod je zove LUBINOM DŽAMIJOM, valjda po dobrotvoru koji je obnovio nakon oštećenja 1697.

godine. Prema Seid Mustafi Traljiću ova džamija je sagrađena 1525. godine.⁶¹⁾

Današnji sarajevski kraj BJELAVE dobio je svoje ime po nazivu starog srednjovjekovnog sela BILAVE. To je selo prije 1528. godine, kada se ono prvi put spominje ušlo u sastav grada i pretvoreno u MAHALU BILAVE. Ta je mahala nosila ime starog sela sve do 1531. godine kada je neki NEBRDLI HADŽI ALI BEG u tom kraju podigao svoju džamiju u današnjim gornjim Bjelavama, pa se Mahala Bilave od tada nazivala njegovim imenom, ali se srednjovjekovni naziv ovog kraja održao sve do danas.

Po ugledu na predstavnike vlasti i neki bogatiji građani podižu razne hajrate: džamije, tekije, mektebe, česme, ćuprije,...

U Latinluku postojala je već krajem XV vijeka ili najkasnije prvih godina XVI vijeka kakva-takva katolička bogomolja. Na dan 28. maja 1463. godine fra ANĐEO ZVIZDOVIĆ na MILODRAŽU kod Kiseljaka dobiva od sultana Mehmeda II AHDNAMU po kojoj katolici i franjevci mogu slobodno živjeti u granicama Turskog carstva.⁶²⁾ Na osnovu predaje od Husrev-begova vremena i pravoslavni imaju svoju crkvu na VAROŠI. Sarajlije pravoslavne vjere imali su i ranije svoga sveštenika, koji se prvi put spominje 1489. godine, kao pop komu ime nije zapisao. Godine 1516. u Sarajevu se spominje pop VUK, a 1539. pop Rako.⁶³⁾

Razvijajući se na prostoru u kome su zatekli bosansko stanovništvo, turska vlast, osim izvjesnog broja slučajeva, nije pokazivala netrpeljivost, netolerantnost i uskogrudnost, niti se zatvarala u sebe i izolovala od kontakata sa domaćim muslimanskim i hrišćanskim narodom. Naprotiv.

Situacija koju objašnjavamo ima bezbroj primjera koegzistencije i uzajamnog poštivanja na području Bosne i samog grada Sarajeva između naroda raznih pripadnosti i različitog porijekla. Samo u Sarajevu, na relativno uskom prostoru ovog grada, u vrijeme kad su Evropu razdirali krajnji vjerski i nacionalni antagonizmi, ovdje su u miru, jedni pored drugih, nastajali i stoljećima egzistirali pravoslavna i rimokatolička crkva, jevrejski hram i muslimanska džamija. Oni tako žive i danas — i to je detalj impresivne vrijednosti, instruktivan primjer za bolje razumijevanje i saradnju među ljudima.

U skladu s islamskim shvatanjima o ličnoj higijeni i potrebama pranja i kupanja radi obavljanja dnevnih molitava (namaza), osobita pažnja se obraćala izgradnji vodovoda, česama, sebilja, šadržana i drugih sanitarno-higijenskih objekata. Kakve je to razmjere imalo, dovoljno je istaći da je gotovo svaka muslimanska kuća raspolagala manjom banjom (h a m a m d ž i k) , dok su javna kupatila, što se iz ranijeg

⁶¹⁾ Seid Mustafa Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo, 1937, str.

⁶²⁾ Nazareno Fabbretti, *Franjo*, Knjižnica pastoralne biblioteke, Svezak 4, Sarajevo, 1982., str. 79.

⁶³⁾ Vladislav Skarić, *Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u XV i XVI vijeku*, GZM 12, 1929, sv. 2, str. 53.

izlaganja moglo vidjeti, monumentalni u formi i djelovanju, činili jedan od urbanih karakteristika gradskih naselja.⁶⁴⁾ Do Husrev-bega u Sarajevu je podignuto preko 40 javnih i više privatnih česama. Skender-beg je proveo jedan dio toka Mošćanice preko Vratnika, koji je doskora ovuda tekao, a na njemu i na Koševu sagrađeno je više mlinova.⁶⁵⁾

Centar mahala najčešće su bile džamije dok je bezistan obično zauzimao središnje mjesto u razvoju turskih gradova. Takav je bio slučaj i sa Sarajevom. Gotovo uz svaku džamiju (mesdžid) bilo je groblje u koje su se pokapali džematlije dotičnog džemata i česma i pokoje stablo a najčešće stablo lipe. Vjerojatno najstarije muslimansko groblje u Sarajevu, pored onog uz Ali-pašinu džamiju je ono na Nadkovačima. U spomenutim grobljima nalazi se više veoma interesantnih nišana koji čine značajan elemenat islamske nadgrobne arhitekture.⁶⁶⁾ i ⁶⁷⁾ Zna se i za jedno turbe iz 1462. godine podignuto kraj današnje Ali-pašine džamije u kome leže šejhovi AJNI-DEDE i ŠEMSI-DEDE.

Zahvaljujući ekonomskom razvoju i strateškom položaju Sarajevo postaje značajan i politički centar. Od 1436. godine Vrhbosna (Sarajevo) je sjedište vojvode zapadnih strana, a od zauzeća Bosne 1463. godine sjedište je sandžak-bega bosanskog koji ima svoje dostojanstvenike.⁶⁸⁾ U Sarajevu je sjedište kadije vrhbosanskog od 1462. i muftije od 1519. godine. Prvi poznati kadija u tom kadiluku zvao se MUBAREK. Poslije višegodišnjeg uspješnog svestranog razvoja Bosne, septembra 1580. godine osnovan je BOSANSKI PAŠALUK od Bosanskog i još sedam susjednih sandžaka od kojih je pet (Bosna, Vučitrn, Hercegovina, Prizren, Klis, Krka i Začasnja) izdvojeno iz Rumelijskog i dva (Zvornik i Požega) iz Budimskog ejaleta. Sjedište bosanskog beglerbega je bilo u Banjoj Luci od njegovog osnutka pa sve do godine 1639, kada je stolica bosanskog beglerbega prenesena u Sarajevo, a ne u Travnik kako se to kod nas doskora pogrešno mislilo. Travnik je postao vezirski grad tek nakon što je Eugen Savojski, u vezi s Bečkim ratom (1683-1699) odnosno poraza Turaka kod SENTE 1697. iste godine provalio u Bosnu sa 4.000 (hiljade) konja, 2.500⁶⁹⁾ pješaka i 12 topova i temeljito opljačkao i spalio Sarajevo. Taj bogati grad pretvoren je u gomilu pepela, izgorjeli su, između ostalog, i 94 džamije⁷⁰⁾ sa okolinom, rimokatolička četvrt Latinluk, sa crkvom, vezirski konaci, stotine dućana, ma-

⁶⁴⁾ Smail Tihić, *Islamska umjetnost*, str. 309.

⁶⁵⁾ Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 67 i dalje.

⁶⁶⁾ Opširnije: Mehmed Mujezinović *Islamska epigrafika, I*, Sarajevo, 1974. godine, str. 14 i dalje, posebno str. 132.

⁶⁷⁾ Više o nadgrobnim spomenicima (nišanima) koji su »odmor za oko i ukras domaćeg pejzaža« i o njihovoj vezi sa stećcima vidi: Smail Tihić, *Islamska umjetnost*, str. 310.

⁶⁸⁾ Sve naše zemlje koje su Turci osvojili od početka svoje vladavine u našim zemljama pa do godine 1541. oni su podijelili na sandžake koje su pripajali Rumelijskom ejaletu kao jedinom ejaletu koji je tada postojao u evropskom dijelu turske države.

⁶⁹⁾ Hazim Šabanović, *Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod Turskom vlašću od Karlovačkog mira*, 1699. god., GID BiH, god. IV, Sarajevo, 1952, str. 172 i 199 do 200.

⁷⁰⁾ Evlija Čelebi, str. 106, primjedba 67.

gaza i raznih drugih objekata.⁷¹⁾ Bila je to druga velika katastrofa grada Sarajeva.

Tako je uglavnom izgledao teritorijalni i građevni razvoj Sarajeva kada je Gazi Husrev-beg počeo graditi svoju džamiju (1526-1534) i ostale svoje monumentalne građevine koje mu i danas daju obilježja orijentalno-islamskog grada. Ovakvo stanje u pogledu postanka i razvoja Sarajeva do Gazi Husrev-begovog doba u skladu je sa općim prilikama onoga vremena posebno sa naturalnom privredom i strateškim planovima Osmanlija. Zbog toga je vrlo vjerojatno da dalja istraživanja, kao i eventualna otkrića izvorne građe ili arheoloških nalaza, neće umnogome izmijeniti ovu sliku.

Dolaskom Gazi Husrev-bega na čelo Bosne (15. septembra 1521. godine) nastaju nove ekonomske, društvene, pa i političke promjene, koje će u svom daljem toku dovesti do daljeg svestranog razvoja Sarajeva koje od malog provincijskog grada (kasabe) prerasta u veliki grad (šeher). To doba predstavlja zlatni, najznačajniji period u istoriji starog Sarajeva uopće. Broj stanovnika kretao se oko 7 do 8 hiljada.

Popunjavanje unutrašnjosti grada novim stambenim, privrednim, komunalnim, sakralnim i prosvjetnim objektima i izvjesno proširivanje gradske teritorije na svim stranama gradske periferije predstavlja glavno obilježje u razvoju Sarajeva u ovoj etapi njegove istorije. Sarajevo postepeno izlazi iz svojih uskih teritorijalnih okvira i postaje poznato i izvan granica Bosne. Opći je utisak da se ovaj grad, za koji se smatra da je poslije Istanbula bio najbogatije naselje evropske Turske, razvio u tipično orijentalno-islamsku varoš s mnoštvom stambenih četvrti, džamija i drugih javnih objekata koji su u to vrijeme građeni u Turskoj. Prema jednom izvještaju, u Sarajevu je pred kraj XVI vijeka bilo oko 50.000 stanovnika, a u nekim periodima egzistiralo je 65 zanata. Sarajevo je 1626. imalo 115 džamija, a 1658. evidentirano je ovdje 169 javnih česama.⁷²⁾

Za 60 godina svoga razvoja i uspona Sarajevo je kao što je naprijed istaknuto poprimilo mnoga obilježja orijentalnih gradova onoga vremena, ali je istovremeno i izgradilo svoju vlastitu fizionomiju. U njemu se javljaju mnogi oblici života i rada, vjesnici jednog novog doba i jedne nove kulture, u mnogočemu različite od srednjovjekovne bosanske, a djelimično i osmansko-islamske.

⁷¹⁾ Joseph Won Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, sve. 3, Zagreb, 1979, str. 73.

⁷²⁾ Smail Tihić, *Islamska umjetnost*, str. 306.

SARAJEVO TILL GAZI HUSREFBEG

The work gives a short review of the origin and development of the town of Sarajevo from its beginning till coming of Gazi Husrefbeg as its governor. From the text it can be concluded that the Turks brought a new type of town, different in origin and character from those they found. This is one of the many consequences of the Turkish conquest of Bosna.

The establishment and early development of Sarajevo is connected with the name of another Bosnian sandžakbeg ISABEG ISHAKOVIĆ (1464-1470). The nucleus of the first settlement in Sarajevo was around the presentday Careva džamija, which tells us that Sarajevo was a completely new town, and not a continuation of some other settlement. From the geographic, military and economic point of view the town is exceptionally well located.

The oldest written document about Sarajevo is Isa-beg's vakufnama from 1462. On the basis of the mentioned document it is possible to conclude that the town was founded at the beginning of the second half of XV c., on the agricultural land of the village BRODAC.

Because of the development of handicrafts and commerce the town expanded into all directions. A water-pipe network spread. In 1514 the first pharmacy was found. FIRUZ-BEG built the first medresa and bath in 1514. In the middle of the second decade of the XVI c. Sarajevo had 20 mahalas. By the end of the third decade XVI c. then were 35 mahalas in Sarajevo and the same number of mosques; two big hans, two medresas, four hamams, six tekias and several hundreds of shops in the čaršija. By the time of Gazi Husrefbeg more than 40 public and private water-pipes and wells were built in Sarajevo.

With the annual of Gazi Husrefbeg govern Bosna (September 15th, 1921) Sarajevo grew very quickly from a small provincial town (kasaba into a big town (šeher) in oriental Islamic style with some elements of Bosnian architecture.